

19. Yüzyılda Osmanlı iktisadı dünya görüşünün klasik prensiplerindeki değişmeler*

Mehmet GENÇ

I
Osmanlı Devleti'nin, klasik dönemde, iktisadî hayata karşı, ilk bakışta çok şümul-lü ve ayrıntılara kadar uzanan bir müdahalecilikle tam bir ilgisizliğin karışımı

olarak karşımıza çıkan paradoksal tavrını yakından incelediğimiz zaman, yüzyıllar içinde oluşmuş ve yerleşmiş birtakım prensiplere bağlı bulunduğu görülür. Uygulamaların gözleminden çıkan bu prensiplerin temelinde faktör kontrolü yer alır. Toprak, emek ve kapital üzerinde mümkün olabildiği ölçüde kontrolü elinde bulundurmaya çalışmak, devletin en çok dikkat eder görüldüğü temeldir. Mevcut teknoloji ve iş bölümü seviyesine göre, imparatorluk ekonomisinin toplam fizikî kapitali içinde yarıdan epey fazlası olarak tahmin edebileceğimiz ziraî toprakların çıplak mülkiyetini devletin elinde bulundurması bu tutumun belki en karakteristik ifadesidir. Devlet, ziraî topraklarda olduğu gibi açık, net kanun hükümlerine bağlanmamış olmakla birlikte, fizikî kapital yatırımlarında da daima en büyük paya sahip bulunmuştur. Madenlerle metalürjik tesislerin tamamına yakın bölümü devlete ait olduğu gibi, bedestan, çarşı, boyahane, basmahane, mumhane, vb. zamanına göre nisbeten önemli fizikî sermaye gerektiren alanlardaki yatırımı da, ya doğrudan doğruya devlet bizzat yapmış ve mülkiyeti elinde bulundurmuş, ya da vakıflar vasıtasıyla bir çeşit kamu mülkiyeti statüsü içinde tutmaya çalışmıştır. Bunların dışında kalanların da çoğunluğu askerî zümre mensuplarının tasarrufunda idi. Ancak tabii tutuldukları mülkiyet-miras rejimi dolayısı ile bunlar da giderek devlete veya vakıf sektörüne intikal etme eğilimi içinde bulunuyorlardı. Emek üzerindeki kontrol ise bölge, sektör ve zamana göre değişiklikler göstermekle birlikte, genel olarak ziraî toprakları işleyen reayanın hareketliliği ve şehir esnaflarındaki usta, kalfa ve çırakların sayıları üzerindeki sınırlayıcı düzenlemelerde ifadesini buluyordu. Faktörler üzerindeki kontrolü devlet, bunların fiyatlarını oluşturan rant, kâr, faiz ve ücreti doğrudan veya dolaylı olarak belirleyici, sınırlandırıcı ve yönlendirici mekanizmalarla destekleyerek idame ve ikmale çalışırdı.

* Bu yazı, Wisconsin Üniversitesinin Madison'da (ABD) "Ottoman Classical System, Modernism and The Euro-Islamic Synthesis: A Revisionist Approach" adı ile 29-30 Haziran 1996'da düzenlediği seminere sunulan ve yakında İngilizce olarak yayınlanacak tebliğin küçük değişikliklerle oluşturulan Türkçe metnidir.

Devlet faktörlerin mülkiyeti, dağılımı, tedavülü ve fiyatları üzerinde kurmaya çalıştığı bu kontrolle yetinir ve daha ileri giderek, bizzat faktörleri kombine edip doğrudan üretime girmekten, bazı istisnalar dışında, genellikle kaçınır ve bunu, özel şahıslara, reaya ve esnafa bırakmayı klasik dönemde ekseriyetle tercih ederdi. Ancak bu kombinasyondan doğan üretim ve ticaretin içinde cereyan edeceği genel çerçeveyi tesbit etmekle yetinirdi. Bu genel çerçeve başlıca üç ana prensibe istinad ediyordu. Bu prensiplerin birincisi *Provizyonizm*dir.

Osmanlı provizyonizmine göre iktisadî bakımdan kendi kendine yeterli olması beklenen temel bölgesel birim kaza idi. Merkezinde, nüfusu genellikle 5-20 bin arasında değişen bir yerleşme yeri ve ona hinterland olmak üzere belirlenmiş 20-30'dan 100-150'ye kadar değişebilen köylerden oluşan bu dar bölge, üretim ve tüketimin birbiriyle dengelenmesi beklenen, istenen temel birimdi. Bölge içinde üretilen mallar, kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra bölge dışına gönderilebilirdi. Başta *Kadı* olmak üzere mahallî kamu görevlilerinin fonksiyonları bunu sağlamaya yardımcı olma. Bölgenin ihtiyacını aşan malların yönelebileceği ikinci mahreç, devlet kurumları ve bunların büyük çoğunluğunun bulunduğu İstanbul'du. Üretilen mallar, bu ihtiyaçlara da cevap verdikten sonra, imparatorluğun diğer bölgelerine gönderilebilirdi. Yurd-içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra kalan mallar varsa, bunların dış aleme ihraç edilmesine izin verilirdi. Üretimin kaza dışına çıkarak iç veya dış pazara yönelen kısmı gümrük resmine tabi olmaya başlardı. Kısaca ifade edersek üretim faaliyetlerinin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamaktı. Çok kısa şekilde özetlediğim bu evrensel görünüşlü masum ilkenin dış ticaret bakımından son derece önemli sonuçlar doğuran etkisi şu olmuştur: Yurtiçi mal arzını mümkün olduğu kadar yüksek düzeyde tutma amacına uygun olarak ihracaat, teşvik edilen, kolaylaştırılan değil, aksine yasaklar, kotalar ve ihraç resimleriyle sınırlandırılan bir faaliyet olarak düzenlemelere tabi tutulur, buna karşılık ithalat, arzu edilen, teşvik görmesi ve kolaylaştırılması gereken bir faaliyet olarak görülürdü.

Provizyonizme dayanan Osmanlı iktisadî politikasından ithalat, mal arzını yüksek tutmaya yardımcı olduğu sürece, onu içerde ikame etmeye çalışmak, normal olarak gereksiz sayılırdı. Ancak ithalat bu fonksiyonu göremez ve aksaklık olur veya olacağı beklenirse, o zaman bir ikâme düşünülürdü. Silah sanayii, bunun tipik bir örneğidir ve bu alanda dışarıya muhtaç olmayacak şekilde gerekli tesislere ötedenberi sahip olmaya dikkat edilmiştir.

Osmanlı iktisadî politika kararlarını yönlendiren ikinci prensip, hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek diye özetleyebileceğimiz *Fiskalizm*dir. Hazine gelirlerini arttırmak, Osmanlı ekonomisinde üretim kapasitesinin ve parasal mübadele hacminin genişleme temposuna bağlı kaldığı için son derece zor ve sınırlı idi. Bu sebepten Osmanlı fiskalizmi zarurî olarak dar sınırlar içinde kaldı. Daha ziyade gelirleri düşürmeme ve harcamaları kısma yönünde de-

rinleşti. Başlangıçtan beri mevcut bulunmakla beraber fiskalizm, devletin ihtiyaçları arttığı oranda giderek belirginleşti ve iktisadî faaliyetin her safhasında adeta meşruiyetin temeli haline geldi. Provizyonizme dayalı dengeleri sarsıcı eğilimler ortaya çıktıkça, hem onları engellemenin, caydırmanın bir aleti gibi işletilmiş, hem de malın mübadelede tedavül menzili uzadıkça doğan fazlaları devlete aktararak kapitalistik sızıntıları önleyen bir nev’i sünger fonksiyonu görmüştür.

Harcamaları kısma yönündeki faaliyetlerin arasında “Mîrî Mübayaa” rejimi zikredilmelidir. Devlete, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreticilerden bir tür aynî gelir vergisi tarzında, piyasa fiyatının altında, ekseriye maliyetin de altında kalan fiyattan satın alma imkanı veren bu rejim, 18. yüzyılda özellikle savaş giderlerindeki artışa paralel olarak büyük bir önem kazandı. Kolayca tahmin edilebileceği gibi bu rejimi devlet, ithal mallarında uygulama imkanına sahip değildi. Bu sesepten devletçe talep edilen bazı ithal mallarının miktarı ve/veya fiyatı çok arttığı, bunlara yapılacak ödeme bütçe imkanlarını zorlamaya başladığı zaman, bu malları ülke içinde ikame etme ihtiyacı kendini gösterdi. Ancak bu ikame girişimlerinde de fiyatı arttırmaya yol açacak bir gümrük koruması, sistemin provizyonist mantığına aykırı düştüğü için, hiçbir şekilde akla getirilmedi.

Osmanlı iktisadî politika kararlarına hakim olmuş bulunan üçüncü ve son prensip *Tradisyonalizm*dir. Bu, sosyal ve iktisadî ilişkilerde ilk iki prensibin etkileri ile yavaş yavaş ulaşılan dengeleri, mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme, değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması diye tanımlayabiliriz. İktisadî hayatın çeşitli ilişki ve kurumları ile ilgili çatışma ve ihtilafları çözen kararlarda tekrarlanagelen “*örf-i beldeye uyulması ve teamül-i kadime aykırı iş yapılmaması*” formülünde veciz ifadesini bulan tradisyonalizm, Osmanlı klasik çağında 18. yüzyıl sonlarına kadar uzun süre boyunca değişmeden kalan başvuru çerçevesini oluşturan üçüncü prensip olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik dönemde, iktisadî ilişki ve kurumlara şekil ve yön veren kararların oluşmasında bir çeşit koordinat sistemi rolü oynamış görünen bu üç prensip ve bunların istinad ettiği faktör kontrolü her türlü değişme eğilimini istikametlendiren temel çerçeveyi teşkil etmişlerdir.¹ Çeşitli değişme baskıları karşısında da Osmanlı karar organlarını, klasik dönemin bitiminden sonra da etkilemeye uzunca bir süre devam etmiş ve son derece yavaş değişmişlerdi.

1 Bu prensiplerin niteliği, işleyişi ve etkileri hakkında daha ayrıntılı bilgi için yazarın şu çalışmalarına başvurulabilir: “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Taribi Kongresi, Tebliğler*, M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989. TTK. Ankara, 1990. s. 13-25; “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii”, *Dünü ve bugünü ile TOPLUM ve EKONOMİ, II*, Eylül 1991 İstanbul. s. 99-124; “Osmanlı’da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi”, *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995. s. 108-116, 127-135, 139-140.

II

Klasik çağda devletin ekonomiye yaklaşımını belirleyen zihni çerçevenin kısa bir özetini sundum. Uzun süre boyunca hakim olmuş görünen bu çerçeve içinde oluşan ekonominin 18. yüzyılın sonlarında vardığı düzeyi de kısaca özetlemek gerekir.

Fizikî sermaye birikiminin önemli bölümü devlete veya vakıflara ait bulunuyordu. Ziraat, esnaflık, hatta ticaret sektöründe küçük ölçekli işletmeler hakimdi. Büyük çoğunluğu yakın bölge pazarı için üretim yapan bu işletmelerin içinde 15-20 işçi çalıştıracak boyuta varmış olanları nadir denecek kadar azdı; iş bölümü ve gelir-servet farklılaşması da son derece düşüktü. Aynı iş kolunda en fakir usta ile en zengin olanı arasındaki farklılaşma, 18. yüzyıl boyunca biraz artmakla birlikte, 1/4 ten nihayet 1/7 ye kadar ulaşabilmişti. Faktör fiyatları üzerindeki kontrolün bir sonucu olarak, özel ellerde sermaye birikim imkanları, nisbî olarak kasden biraz geniş tutulmuş olan, sarraf ve mültezim grubuna inhisar ediyordu. Bunlardan biraz daha sınırlı imkanları ile dış ve iç ticaret sektöründe faaliyet gösteren tüccarları da ilave edersek özel sermayenin sınırına ulaşmış oluruz. Bu iki veya üç zümreye tanınan birikim imkanı, buldukları sektörlerde gördükleri fonksiyondan kaynaklanıyordu. Bu sektörleri bırakmaları halinde, bu imkanı da kaybederlerdi; esasen birikimlerini, maliye ve ticaret dışında, ziraat veya sanayide gelişmeye uygun yatırımlara dönüştürme imkanları çok kısıtlı idi. Ziraatte, kapitalist tipte gelişme yaratacak yatırımlara, mîrî toprak rejimi legal olarak elverişli değildi. Sanayii ve imalat sektöründe, devletin güçlü desteğine sahip cemaatçi ve eşitlikçi esnaf örgütlerinin sıkı ve dayanışmacı (cohésive) yapısına nüfuz ederek yatırım yapmak çok zordu. Üstelik kâr tahdidi, bu sektörü cazip olmaktan çıkarıyordu. 18. yüzyılın sonlarında, savunma savaşlarının ağırlaşan malî yükü altında, bu ekonomik tablo daha da kötüleşme trendi içinde bulunuyordu. Reform çağının problemlerini çözmek üzere giriştiği faaliyetlerle devlet, bu tabloyu çeşitli yönleri ile değiştirmeye zorlamaya başladığı zaman, aynı tablonun oluşumunda katkısı az olmayan kendi yaklaşım çerçevesini de değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu iki yönlü değişmelerin macerası aynı zamanda reform çağının iktisadî performans hikayesinin de dikkate değer bir bölümüdür.

III

Devletin güçlendirilmesi ve büyütülmesi olarak özetlenebilecek reform çağının ekonomi alanında değişmelere yol açan faaliyetlerinin başında, merkezi hazineye ait kaynakların artırılması talebi yer alır. 18. yüzyıl boyunca, çeşitli desentralizasyon eğilimleri içinde çoğalan araçların giderek hazineye intikal eden bölümünü düşürdükleri vergi gelirlerinin artan bölümünü hazineye intikal ettirme girişimi, merkezileştirme ile paralel olarak yürütülen ilk faaliyet oldu. Timar ve zeametleri mukataalaştırmanın hızlanması, malikanelişmenin dondurulması ve ayanlar tarafından kontrol edilmekte olan kaynakların merkeze transferi, malî alandaki faaliyetlerin esas bölümünü oluşturdu.

Başarı ile sonuçlandırılması oldukça yavaş ve zor seyreden bu faaliyetler 19. yüzyılın ilk 30-40 yılını kapsar. Bunların yanında, mevcut vergilerin arttırılması ve yeni vergilerin konulması da oldukça yoğun şekilde sürdürüldü. Klasik dönemde oluşan ekonominin küçük ölçekli birimlerin hakim olduğu ve birbirine açılma derecesi düşük, dar bölge pazarlarının yanyana dizildiği ve üretim faktörlerinin gelirleri üzerindeki kontrolün birikiminden çok bölüşümcü mekanizmaları öne çıkardığı yapı özelliği içinde, yeni vergi kaynağı yaratmak için daha çok ilkel üretime yönelmek daha makul görünür. Bununla birlikte getirilen ek vergilerin hemen tamamı ihracaat ve bir bölümü de iç ticaret üzerine bindirildiği gibi, hadleri arttırılan vergiler de bu alan-dakiler oldu. Yüzyılın ilk yarısı boyunca sürdürülen bu uygulamanın ayrıntılarına baktığımız zaman, klasik referans sisteminin iki prensibinin, provizyonizm ve fiskalizmin henüz bütün canlılığı ile bir maksasın iki kolu gibi işletilmekte olduğu görülür. Ancak sistemin üçüncü prensibi olan tradisyonalizm reform döneminin başlarından itibaren hızlı bir şekilde aşımaya başlamıştır. Bu, sistemin mantığına da uygundu. Zira tradisyonalizmin esas fonksiyonu, provizyonizme ve fiskalizme uygun olan dengeleri korumaktan ibaretti. Provizyonizm ve fiskalizm yeni birtakım değişmeleri gerektirdiği hallerde değişmenin yolu açılmış oluyordu. Tradisyonalizmin temel norm değerleri olarak “örf-i belde”, “teamül-i kadim” provizyonizme ve fiskalizme uygun değilse, bunlarla çatışan bir nitelik taşıyorsa bunları değiştirmek, merkezileştirmenin büyük ivme kazandığı bu dönemde, artık normal sayılmaya başladı. Klasik çağda bu deyimlerden ne anlaşılacak gerektiği konusunda hiçbir zaman ihtilaf ve tereddüde rastlanmaz. “*kadim*” olan nedir sorusuna 17. yy’ın sonlarına ait kanunname şu tarifi veriyordu: “*kadim olan odur ki onun evvelini kimse hatırlamaz*” yani herkesin bildiğidir demek istediği aynı kavram için, mesela 1859 tarihli bir Vekiller heyeti raporunda “*teamül-i kadim*” tabirinin muhtevasının müphem, anlaşılmaz bir kavram olduğu ifade ediliyordu. Artık kimsenin bilmediği kadimden öncesi değil, bizzat *kadim*’in kendisi olmuştur. Kısacası *kadim*, artık lügat anlamında kadim, yani eskimiş ve bilinemez hale gelmiştir.²

Tradisyonalizmin bir referans prensibi olmaktan çıkması ile reform çağının başlaması arasında daha derin planda zihni ve fikri bir zamandaşlık, hatta bağlantı da mevcuttur. Osmanlı literatüründe *ıslahat* diye bilinen ve çok eski tarihlere kadar çıkan faaliyetlerle reform çağı arasındaki temel fark, amaçlanan model bakımındandır. Geçmişteki ıslahat faaliyetlerinde amaç, hep mükemmel olduğu düşünülen eski modeli ihya etmektir. Oysa 18. yüzyılın sonlarında başlayan reform çağının modeli; daha başından itibaren artık eskide ve geçmişte değildi. Binaenaleyh tradisyonalizm, geçmişe dönme ve onu ihya etme düşüncesinin terkedilmesi ile birlikte zihni meşruiyet zeminini de kaybetmiş bulunuyordu, Onun içindir ki 19. yüzyılın ilk yarısında klasik koordinat sisteminin en hızlı terkedilen kanadı bu olmuştur.

Ancak sistemin diğer prensipleri bakımından durum farklı idi ve bunların

2 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi; İrade, Meclis-i Mahsus No: 633.

değişmesi çok daha yavaş ve zor olmuştur. Fiskalizm, devlete sürekli yeni kaynak bulma humması içinde, varlığını daha geniş ve yeni alanlara yayarak sürdürmeğe devam etmiştir. Ona nazaran daha kısa ömürlü olan provizyonizmin yavaş yavaş terkedilmesi 1840'larda başlamış ve ancak 1860'lardan itibaren silinmeye yönelmiştir.

Bu değişimleri, ticaret muahedeleri karşısındaki tutumlarda net olarak izleme imkanını buluyoruz. Bazı tarihçilerin Osmanlı sanayiini yıkmakla itham ederek geçmişte benzeri bulunmadığını düşündükleri 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması fiskalizm ile birlikte güçlü bir provizyonizmin damgasını taşır. Antlaşmada ithal gümrükleri düşük (%5), ihraç gümrükleri ise yüksek (%12) tutulmuştu. Antlaşmanın müzakere edildiği 1830'lu yıllarda Osmanlı delegeleri ihraç gümrüklerini daha da yükseltmek için uğraşmışlardır, ancak İngilizlerin karşı koymaları ile nisbeten düşük saydıkları %12 haddine razı olmuşlardı. Bu, ihracat karşısında provizyonizmden kaynaklanan klasik tutumun biraz daha sertleşmesi, yoğunlaşmasıdır ve ondan farkı da; klasik dönemde ahidnamelerde %3 olarak tespit edilmekte olan ihraç resminin, fiskalizmin de katkısı ile, dört misline yükseltilmesinden ibarettir. Bu müzakerelerin yapıldığı 1830'lu yıllarda, ilginç bir tesadüf olarak Osmanlı sanayii sektöründe ilk defa buharlı makineleri kullanmaya başlayan birçok yeni fabrika kurulmakta idi. Hemen hepsi devlete ait olan bu fabrikaların herhangi bir koruma altına alınması gibi bir düşüncenin müzakerelerde hiçbir şekilde bahsinin bile edilmediğini biliyoruz. Bunlar ordu için elbise, ayakkabı, fes, mühimmat vs. imal edecek fabrikalardı. Talep edilen miktar ve kalitede mamulleri özel sektör yapabilecek kapasitede değildi. Dışarıdan ithali de hem arzın istikrarı, hem de yapılacak harcama bakımından mahzurlu sayılıyordu; yani provizyonist ve fiskalist motiflerle kurulmuş fabrikalardı, ve bu sebepten mamullerine gümrük himayesi sağlamak akla bile getirilmedi.

Bu fabrikalar giderek çoğaltıldı ve kapasiteleri de genişletildi. 1830'lu yılların sonundan itibaren üretim kapasiteleri devletin ihtiyacını aşan bazı fabrikaların mamulleri serbest pazarda satılmaya başladı. Sınai yatırımların genişlemesi 1840'lı yıllarda hızlanarak devam etti. Dokuma, deri, gıda, cam, porselen, kağıt gibi çeşitli tüketim malları üreten fabrikalar çoğalınca, bunlara gerekli makine ve teçizat sağlamak üzere, yatırım malı üreten fabrikalar da kurulmaya başladı. Aynı yıllarda özel teşebbüse de fabrika kurması için çeşitli teşvikler ve kolaylıklar gösterildi. Getirilen teşviklerin en önemlisi 7-15 yıllık imtiyaz süresi tanımaktı. Bazı idarî kolaylıklar da sağlandı. Ancak nadir hallerde tanınan 1-2 yıllık gümrük muafiyeti dışında, devletin fiskal fedakarlığını içeren herhangi bir kolaylık düşünülmedi. Bütün bu faaliyetler içinde fiskal fedakarlık olarak nitelenebilecek yegane uygulama, bu faaliyetlerin sona ermekte olduğu 1850 yılında tanınan gümrük muafiyetidir ve o da sadece devlet fabrikalarına munhasır tutulmuştu. İthal gümrüklerinin yükseltilmesi tarzında bir koruma düşüncesi zihinlerde yoktur. Odukça sümüllü görünen bu sanayileşme hamlesinin arkasında klasik döne-

min fiskalist ve provizyonist anlayışında henüz değişmenin söz konusu olmadığı açıkça anlaşılıyor.

Bununla beraber değişmenin yavaş yavaş oluşmakta olduğunu 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında artık görmeye başlıyoruz. Antlaşmada ithal gümrükleri %5'ten %8'e yükseltilmiş, buna karşılık ihrac gümrükleri de %12'den %8'e indirilmiştir. İhracaat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl %1'er azaltılarak 1869'da %1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının antlaşmaya dahil edilmesidir. Bu, provizyonizmin artık terkedildiğini ve ihracaatın arzu edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başladığını gösteren önemli bir değişmedir. Bu aşamaya, en az çeyrek yüzyıllık bir dış ticaret açığını yaşadktan sonra ancak ulaşılabilmiş olması, provizyonizmin Osmanlı zihnindeki izlerinin derinliğinin bir ifadesi sayılmalıdır. Provizyonizm, gıda ve zarurî ihtiyaç maddeleri bakımından şüphesiz tamamen terkedilmedi. Ama, klasik dönemde ve daha sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar sınaî ve ziraî her türlü mal için geçerli kalan evrenselliği artık sona ermiş bulunuyordu.

Fiskalizm de aynı yıllarda klasik dönemdeki katılığını, sertliğini kaybederek yumuşamaya, daha esnek hale gelmeye başlamıştır. Mamafih bu şekli ile varlığını sürdürmüştür. Nitekim ihrac gümrüklerini düşürmekten doğan malî kayıpların, ithal gümrüğündeki artışla telafi edilmesi düşünülmüştür. İç pazarda fiyatları arttırmaya nihayet razı olmaya başladığını gösteren bu tutum, aynı zamanda provizyonizmin artık terkedilmekte olduğunu başka bir ifadesidir. Bununla beraber modern korumacılıkla ilgili önemli bir değişme henüz söz konusu olmaya başlamamıştır.

Sanayi alanında 1827'de başlayan bir seri yeni fabrikalar kurma faaliyeti 1850'lerde son buldu. Bu tarihlerden sonra devlete ait fabrika yatırımlarına pek rastlanmaz. Daha önce kurulmuş olanların da 1855'ten sonra çoğu ithal rekabetine dayanamadığı için kapandı. Geleneksel esnaf sektörü de aynı rekabet karşısında 1840'lı yıllarda hızla daralmaya maruz kalarak yardım talebiyle devlete başvurduğu zaman, devlet provizyonist mantıkla hareket ettiği için kendi kurduğu ve kurulmasını teşvik ettiği fabrikalar gibi, onlara da gümrük himayesi sağlamayı hiçbir şekilde düşünmedi. Fiskalist motiften fedakarlık sayılabilecek vergi muafiyetlerine de pek iltifat edilmedi.

Ancak olayların hızı ve genişliği, fikirleri zorlamaktan geri kalmadı. Esnaflık sektöründeki gerileme 1860'lı yıllarda büyük boyutlara vardığı zaman, malî fedakarlık içeren koruma girişimleri de yavaş yavaş ve zorunlu olarak oluşmaya başladı. Sınaî alandaki esnaf üretiminde hızlı daralma hissedilir ölçüde sefaletle yol açınca görüldü ki; bunları desteklemek üzere fiskal fedakarlığın daha önce esirgenmiş olması, uzun vadede hem daha büyük malî kayıplara sebep olmakta, hem de mevcut sosyal yapıda tamiri güç yaralar açmaktadır. Yapılacak bir malî fedakarlığın, neticede genişleyecek olan faaliyetten doğacak gelir artışı sayesinde uzun vadede fazlası ile telafi edileceği, bu acı tecrübeler içinde net olarak görüldü. Gümrüklerin bir himaye aleti

olarak düşünülmesi bu tarihlerde başladı. Bu anlayışın sonucudur ki 1874'te iç gümrükler kaldırıldı. Yeni sınaî yatırımlar için ithal edilecek makine ve aletlerin ithal resminden muaf tutulması da aynı yıllara rastlar. Farklılaştırılmış ithal gümrükleri ile yerli imalatın koruma şemsiyesi altına alınması fikrine ulaşılması da 1880'li yıllarda gerçekleşti. Böylece uzun ve ızdıraplı tecrübelerden sonra 19. yüzyılın sonlarına doğru ulaşılan bu aşama ile Osmanlı yönetim elitinin yüzyıllar boyunca iktisadî hayata bakışımı temellendiren referans çerçevesi de artık sona ermiş bulunuyordu.

Mamafih sözü edilen prensiplerin muhtevalarına ait izlerin tümü ile tarihten silinmiş olduğu elbetteki söylenemez. Birbirinden bağımsız ve kopuk parçalı pratikler olarak şartların gerektirdiği veya engellemediği hallerde daha sonraki tarihlerde de zaman zaman şu veya bu şekilde ortaya çıkmaktan geri kalmadıkları muhakkaktır. Sona ermiş olan, her üç prensibin bir koordinat sistemi halinde, Osmanlı dünyasının iktisadî hayatı düzenlemekte istinat ettiği referans çerçevesidir. Yüzyıllar boyunca yavaş yavaş oluşturulan bu referans çerçevesine dayanarak inşa ettikleri sistemin, iktisadî bakımdan hem büyümeyi, hem de küçülmeyi ve dağılmayı engelleyen mekanizmaları içinde taşıdığını düşündükleri içindir ki Osmanlı eliti kurmuş oldukları sistemi "*Devlet-i aliyye-i ebed-müddet*" diye nitelemekte tereddüt etmemişlerdi. Dış alemde oluşan ve tarihin akışını kökten değiştiren değişmelere uzun süre direnmelerinin de dayanaklarından birini oluşturan bu referans sisteminin sona ermesiyle zamandaş olarak başkalaşmanın da caddesine iyice girmiş oluyorlardı. Bu cadde bünyeyi iktisadî küçülmeye de, büyümeye de götürecek risk ve şanslara açık yeni bir güzergâh idi ve tarihin müteakip safhalarında bu risk ve şanslar sırası ile tecrübe edilecektir.